

VELAARPALATAALSE SULGHÄÄLIKU *k* AFRIKAADISTUMINE

P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Eesti keelest ning teistestki läänemere keeltest erineb vadja keel muuseas selle poolest, et läänemere aluskeele *k* on selles eesvokaalide ees muutunud afrikaadiks *č*. Seega vastavad eesti sõnadele *kivi*, *käsi*, *küla*, *kõha*, *nägi*, *härgi*, *leibagi* vadja keeles *čivi* (tavalisemalt on *č* asjaomases kirjanduses märgitud *tš-ga*), *čäsi*, *čülä*, *čöhä*, *näči*, *ärčiä*, *leipäči*. Afrikaadiks on muutunud samadel tingimustel ka pikk (või geminaat-) *kk* ning konsonantideühend *tk*: *müččä* < *mükkä* 'tumm', *piččä* < *pitkä* 'pikk'¹. Vadja keele afrikaadi *č* rohkusele on tähelepanu juhtinud juba esimesed vadjalaste uurijad. Fr. L. Trefurt toob tüüpiliste keelenäidetena sõnad *tschümmene* 'kümme', *tschülme* 'kül'm', *tschündele* 'küünal', *Tschiriku* 'kirik' ja *Tschelle* 'kell'². Vadja murrakutes pole *k* > *č* täiesti ühesugune. Jõgõoperäl ja selle lähiskülades on küll *mäči* 'mägi', *iči* 'higi', *lüččiä* 'lökkida', kuid esineb siiski *kurki* (mujal *kurči*) 'kurg', *neki* (mujal *neči*) 'nõgi', *laki* (mujal *lači*) 'lagi', *tukkia* 'kinni toppida' jne. Tagavokaalseis sõnus pole seega *ki* > *či*. See tõik sunnib arvama, et tollal, kui toimus velaarpalataalse sulghääliku muutumine afrikaadiks eesvokaalide ees, polnud tagavokaalseis sõnus eesvokaal *i*, vaid keskvokaal *i*. Keskvokaalide ees on aga *k* säilinud: *kurkeä* 'kurge', *nekeä* 'nõge' (kuid *mäččä* 'mäge').

Et 1444—1447 Lätimaale praeguse Bauska linna lähedusse sõjavangidena asustatud vadjalaste ehk kreevinite murdele on velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumine võõras, on arvatud *k* > *č* toimunud alles pärast kreevinite eraldumist muudest vadjalastest.³ L. Posti on ühes kirjutises õigesti osutanud, et kreevi-

¹ Vt. muide L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, Helsinki 1960, lk. 50, 209 jj.

² Fr. K. Gadebusch, Versuch in der livländischen Geschichtskunde und Rechtsgelehrsamkeit I 5, Riga 1783, lk. 13.

³ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki 1890, lk. 6; J. Mägiste, Paarist vadja laenust eesti keeles. «Eesti Kirjandus» 1927, lk. 161 jj.; L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, lk. 210.

nite siirdumise ajal oli vadja keeles siiski paiguti $k > \check{c}$, nagu tõestab juba 1500. aastal kirja pandud külanimi *Ičäpäivä*. Keeleala kõige läänepoolsemas osas polnud aga muutust $k > \check{c}$ toimunud ei enne kreevinite lähtumist ega ka hiljemini. Lauga jõe ääres Kukkuzi ürgses vadja külas on tänase päevani *kivi*, *käsi*, *külä* jne.⁴ Kukkuzi küla vadja murre on küll tugevasti isuristunud, kuid pole tõepoolest võimalust ega põhjustki osutada, nagu oleks siin isuri keele mõjul $\check{c}$ taas asendatud k -ga (isuri keeles on *kivi*, *käsi*, *külä*). Kreevini murde vähesed kirjapanekud on tehtud peamiselt isikute poolt, kes pole osanud ei vadja ega ühtki teist läänemere keelt. Selle tõttu on need kirjapanekud ebatäpsed. Eesvokaalide ees olev k on tähistatud kas k -ga või läti palataliseeritud k märgiga (k -tähest on kriips läbi tõmmatud). Palataliseeritud k -d osutavad näiteks sõnad *k'ülme* 'kül'm', *k'erku*, *k'eerikku* 'kirik', *k'enn* 'kes' jne. Kreevini murdes esinenud palataliseeritud k' võib olla fonoloogiliseks laenuks läti keelest, sest läti keele vanemas sõnavaras võib eesvokaalide ees esineda üksnes k' . Kreevini murde palataliseeritud k' võib aga olla arenenud keeles eneseki, võis olla kaasa toodud juba vanalt kodumaalt. E. N. Setälä on õigesti näidanud, et vadja häälikumuutus $k > \check{c}$ on toimunud palataliseeritud k' vahendusel, mis muutus üha eespoolsemaks.⁵

On usutav, et vadja $k > \check{c}$ on siiski vanem häälikumuutus kui kreevinite kollektiivi tekkimine, ent kogu vadja keelealal polnud see muutus sooritud.

L. Posti on ühes hilisemas kirjutises tahtnud lähemalt lähendada vadja $k > \check{c}$ muutumise aja ja lähtekoha küsimust.⁶ Ta on toonud rikkalikult näiteid sellest, missugustel juhtudel on toimunud $k > \check{c}$. Kukkuzi küla murde kohta väidab ta taas õigusega veenvalt, et selle küla kõnetavas pole kunagi käsitledavat häälikumuutust toimunud. Kirjutises on antud täielik ülevaade varasemate autorite arvamustest vadja $k > \check{c}$ muutumise põhjustest ja teedest. Ühtlasi on mainitud, et häälikumuutus $k > \check{c}$ pole tundmatu mitmete teisteski keeltes peale vadja keele. L. Posti kirjutise peaprobleemiks on küsimus: «millest see johtub, et väikeses vadja keeles on toimunud niisugune häälikumuutus, mis on võõras kõigile sugulaskeeltele ja liiatigi: mis põhjusel pole see eriline häälikumuutus isegi mitte kõigis vadja keele murretes levinud».⁷ L. Posti arvab, et vadja keelest enesest polevat võima-

⁴ L. Posti, *Vatjan kielen k > tš ääntenmuutoksen iästä*. «Kalevalaseuran Vuosikirja» 14, Helsinki 1934, lk. 39 jj.

⁵ E. N. Setälä, *Yhteissuomalainen äännehistoria*, lk. 7.

⁶ L. Posti, *Zur Geschichte des Wandels k > tš im Wotischen*. «Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja» 60, Helsinki 1958, lk. 1 jj. Vt. ka V. Ernits, *Сборник ответов на вопросы по языкознанию* (к IV Международному съезду славистов), Москва 1958, lk. 231.

⁷ *Op. cit.*, lk. 11: «woher kommt es, dass in der kleinen wotischen Sprache solch ein Lautwandel, der allen verwandten Sprachen fremd ist, sich vollzogen hat, und dazu: aus welchem Grunde hat sich dieser besondere Lautwandel nicht einmal auf alle Mundarten der wotischen Sprache erstreckt».

lik häälikumuutusele seletust leida just selle tõttu, et $k > \check{c}$ pole toimunud kõigis murretes. Tekkivat küsimus, kas pole häälikumuutuse põhjustajaks välismõju. Väliseks mõjustajaks on võinud olla keel, milles eesvokaalide ees esines $\check{c}$; tagavokaalide ees aga k . Kõnesoleva vadja häälikumuutuse põhjustajaks peab L. Posti vana-vene keelt. Vana-vene keeles võis k esineda üksnes tagavokaalide ees. Eesvokaalide ees võis olla vaid palataliseeritud $\check{c}$ või $\check{c}$, mis olid sellisteks arenenud algslaavi palataliseeritud k -st. Vadjalased olevat olnud esimene läänemerelaste hõim, kes oli sattunud Novgorodi sloveenidega tihedasse kontakti. Novgorodilähedased vadja alad venestusid varsti, kirjutab L. Posti. Keelelise venestumise eel olevat valitsenud kakskeelsus: vadjalased olevat hakanud kõnelema vene keelt ja vähemalt kakskeelsuse alguses olevat ka venelased kõnelnud vadja keelt. Tolle kakskeelsuse ajastul olevat võinud vene fonoloogiasüsteem siirduda vadjalastelegi, s. o. eesvokaalide ees asendati k afrikaadiga $\check{c}$. Klusiili k substituueerimine afrikaadiga $\check{c}$ olevat alguses toimunud venelaste vadja keeles ning hiljem olevat venelaste ebakorrektnete vadja keele hääldamine saanud omaseks ka vadjalastele enestele.

L. Posti poolt esitatud vana-vene keele fonoloogia mõju teooria on käesoleva vadja häälikumuutuse suhtes küll liigselt otsitud. Kõigepealt võib tuua ohtrasti näiteid selle kohta, kuidas mingi häälikumuutus võib asjaomasel keeles toimuda ka vaid murrete mõnes osas või isegi üksnes ühes murdes. Et samad häälikumuutused ei toimu õige lähedasteski sugulaskeeltes, on täiesti üldiselt levinud tõik. Nõnda näiteks on põhja-eesti keelealal sõnaalguline h jäljetult kadunud, ent Kuusalu mõnes neemekülas (kus ehk võib olla soome keele mõju) ja Hiiumaal Pühalepas (kus pole välismõju) püsib sõnaalguline h visalt niihästi vanadel kui ka noortel. Põhja-eesti aladel pole kuskil mujal säilinud järgsilpides esinenud $\bar{o}$ peale Kihnu murraku. Rootsi keeles on $k > \check{c}$, kuid see häälikumuutus pole haaranud Eesti rootsi ega ka mitmeid Soome rootsi murrakuid. Allpool esitatakse näiteid, kuidas just $k > \check{c}$ on mõneski keeles toimunud vaid murdeti või murrakuti.

Veel varem, kui vadjalased olid sattunud tihedasse kontakti Novgorodi sloveenidega, on ugalased (= lõunaestlased) puutunud eriti tõhusalt kokku kriviitidega, kelle keel oli fonoloogiasüsteemi poolest lähedane sloveenide keelele. Ugalasi on ulatuslikult siirdunud vene keelele. Ugalaste hulka on sulanud ka kriviitideid. Mõlema rahva piirimail on olnud kakskeelsust, mida osutavad rohked väga vanad ida-slaavi laenud praegusel lõuna-eesti alal. Arheoloogia pakub andmeid selle kohta, kuidas mitmed endised ugala alad on muutunud slaavipäraseks väga varakult.⁸ Uga-

⁸ Н. Моора-А. Моора, Балтимааде ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. — Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII, Tartu 1960, lk. 35 jj.; Х. А. и А. Х. Моора, К вопросу об историко-культурных подбластиях и районах Прибалтики. — Советская этнография 1960з, Москва 1960, lk. 29 jj.

laste järglaste lõunaestlaste keeles pole aga märgata sellist kogu keele fonoloogilist süsteemi kõigutanud võõrast mõju, mida on üritatud nentida vadja keele kohta. Vadja keele suhtes pandagu veel seda tähele, et temas on säilinud läänemere keelte vanem fonoloogiasüsteem üldiselt palju paremini kui mõneski teises läänemere keeles. Kui vadja keel oleks omal ajal tõesti allunud venelaste suurele häälduslikule mõjule, poleks see mõjustus piirunud vaid ühe või paari hääliku, resp. foneemi asendamisega, vaid oleks kindlasti juurdunud fonoloogiasüsteemi muudeski osades, eriti neis, mis on tihedasti seoses hääldusalusega või foneemide üldiste omadustega. Liivi keelt on fonoloogiliselt väga mitmekülgsest muutnud läti keel. Vepsa keele fonoloogia läheneb üha enam vene keele fonoloogiale jne., kuid seda ikkagi suurehaardelistes üldistes tendentsides. Superstraat ja adstraat ei piirdu üldiselt detailidega.

Mõned noorgrammatikute koolkonna esindajad kalduvad üldse ülehindama võõrast mõju eri keelte fonoloogilisel, morfoloogilisel või muulgi arenemisel, sest võõra keele mõju esiletoomisega on mõnigi kord kergem üle saada keelearengu keeruliste küsimuste lahendamisest. Kõnesolevalgi juhul on võõrast mõju ülehinnatud, kuigi *k* muutumine *č*-ks pole vadja keele arenemises olnud mingiks keeruliseks nähtuseks.

On õige, et vana-vene keeles ei esinenud *k*-d ega *g*-d eesvokaalide ees, sest juba slaavi aluskeeles olid palataliseeritud *k'* ja *g'* eesvokaalide ja *j* ees arenenud *č*-ks ja *ž*-ks: *vьlkъ* 'hunt', aga vokatiiv *vьlče*; *drugъ* 'sõber', vokatiiv *druže*; vene *четыре*, ukraina *чотири*, poola *cztery*, tšehhi *čtyři* jne. 'neli' — leedu *keturi*, ladina *quattuor*, iiri *cethir* jne.; vene *крик* 'karje', aga *кричать* < *кричати* < *krikēti 'karjuma'; vene *токарь* 'treial', aga *точю* < *tokjo jne.⁹ Sel ajal, kui slaavlased jõudsid läänemerelaste naabriteks, oli nende keeles ammu toimunud *k'* muutumine afrikaadiks. Umbes samal ajal, kui algasid tihedad suhted idaslaavlaste ja vadjalaste vahel, algasid samasugused tihedad suhted ka idaslaavlaste ja lätlaste esiisade vahel. Viimased suhted olid alanud juba tollal, kui läti keeles oli eesvokaalide ees alles palataliseeritud *k*. Praegune läti linnanimi *Cēsis* esineb nimelt vana-vene (ja ka hilisemates) allikais kujul *Кесъ* (vt. allpool läti palataliseeritud *k'* afrikaadistumist). Seega siis võis idaslaavlastel vähemalt murdeti esineda *k* ka eesvokaali ees. L. Posti on vastava kirjanduse põhjal esitanud mõned kreeka pärisnimed, milles lähteele *k*-le vastab *č* ja mis on ehk tulnud idaslaavlastele alles pärast kristianiseerumist. Kreeka keele mõju slaavlaste keelele oli alanud aga ammu enne idaslaavlaste ristimist kreeklaste

⁹ Rikkalikust siia kuuluvast kirjandusest vt. muide Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва 1953, lk. 121 jj.; A. Meillet, Le slave commun², Paris 1934, § 105 jj-d; А. Мейе, Общеславянский язык, Москва 1951, lk. 72.

poolt. Neid kreeka päritoluga pärisnimesid, kus $k > \check{c}$, on küll õigusega peetud üsna vanaks, sedavõrd vanaks, et nad on teinud kaasa slaavi keeltele omase k muutumise $\check{c}$ -ks. Hilisemates, kuigi küllalt vanades kreeka laenudes, nagu *kut* 'valaskala', *keop* 'seeder', on k püsinud eesvokaalide ees, sest siis oli slaavlastel häälikumuutus $k > \check{c}$ juba kaotanud oma aktiivsuse.¹⁰ Kreeka nimed, milles on slaavi keeltes $k > \check{c}$, saavad vaevalt olla abiks vana-vene keele mõju analüüsimisel vadja häälikumuutuse $k > \check{c}$ geneesis.

Olgu siinkohal mainitud, et slaavi keeled tunnevad veel teistki, hilisemat velaaralataalse sulghääliku muutumist afrikaadiks.¹¹

Sulghääliku k muutumine $\check{c}$ -ks või mõneks teiseks afrikaadiks on sedavõrd levinud nähtus eri keelkondades ja eri keeltes, et vadja häälikumuutuse $k > \check{c}$ tekkes ning olemasolus pole midagi kummalist. Alljärgnevalt tahetaksegi lähemalt peatuda sellel häälikumuutusel nende andmete põhjal, mis on olnud kättesaadaval. Eri keelte häälikulugu ehk ajalooline foneetika osutab, kuidas velaarne sulghäälik võib eesvokaalide ees muutuda velaaralataalseks ja palataalvelaariseks. Tugevasti palataliseeritud (või palataalne) k' on vaheastmeks mitmetele teistele palataalsetele häälikutele, mis hiljem asendavad algse velaarise sulghääliku.

Peatudes kõigepealt indo-euroopa keeltele, mainitagu veel kord slaavi keelte rühma, kus velaaralataalne klusiil on juba aluskeeles eri ajastul kujunenud afrikaadiks. Aluskeeles toimunud $k > \check{c}$ (või c) pole aga ainsaks kõnesoleva häälikumuutuse juhuks selles keelerühmas. Loode-Poolas kõneldavas kašuubi keeles on palataliseeritud k' ja g afrikaadistunud hiljuti, murrakuti alles XIX ja XX sajandil, s. o. kaua pärast seda, kui see lääne-slaavi keel oli divergeerunud teistest lähedastest sugulaskeeltest. Nõnda näiteks vastavad poola sõnadele *gipki* 'painduv', *krótki* 'lühike' kašuubi keeles *žipći*, *króći* ~ *žipći*, *kròći*. Kašuubi murrakuis on olemas ka palataalvelaarsete sulghäälikute ja afrikaatide vahelülisid d ja t , g ja $k\chi$, dj ja $t\chi$. Nagu osutavad hiljem eri keeltest toodavad näited, võivad just palataliseeritud d ja t olla eelastmeks afrikaatide tekkimisele. Loode-Poolas on palataalvelaarise sulghääliku afrikaadistumine territoriaalseks nähtuseks. Seda esineb ka poola keele enese murrakuis kašuubi keeleala rajamail. Poola murrakuteski on sulghäälikust kujunenud afrikaat erisugune, kas $\check{c}$, $\check{c}$ või $\acute{c}$, resp. $\check{z}$, $\check{z}$, $\acute{z}$. Tähelepanndav on see seik, et kõnesolev afrikaadistumine oli levinud kašuubi ja poola keelega samadel aladel kõneldud alamsaksa murrakuiski, nagu osutavad näited *krīdž^uöl* 'Kringel', *žēdž^uöl* 'Segel' (= puri)¹².

¹⁰ Vt. muide Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва 1963, lk. 331 jj.

¹¹ A. Meillet, Le slave commun², § 105 jj.

¹² P. Smoczyński, W sprawie zmian k' — g na Kaszubach i w

Hääbunud polaabi keele kirjapanekute hulgas on selliseid näiteid, mis lubavad oletada, et ka selles keeles oli murrakuti palataliseeritud klusiil *k'* muutunud afrikaadiks. Toodagu asjaomase näitena kasvõi sõna *Tscháriol, Tjarl, Tgárl, tyarl, tgárl* 'mees', mis on lähtunud saksa sõnast *Kerl*. Esitatud näidetest on enamikus küll sõna alguses *t*, ent esimene näide võib olla ka afrikaadi kohta, s. o. *Tsch = č*¹³.

Balti keeltest on läti keeles ajaliselts kaks eri juhtu velaarsee või velaaralataalse sulghääliku afrikaadistumisest. Juba enne XIII sajandit oli ühisbalti *k* palataliseeritud *k'* kaudu arenenud *c*-ks. Palataliseeritud *k'* esines kas eesvokaalide *e* ja *i* või konsonandi *j* ees. Samas asendis on *g* palataliseeritud *g'* vahendusel muutunud afrikaadiks *ʒ*. Leedu ja surnud preisi keeles on *k* säilinud, näit. läti *ceļš* 'tee' — leedu *keliás*; läti *cepure* 'kübar' — leedu *kepuré*; läti *acis* 'silm' — leedu *akys*, preisi *ackis*; läti *tecēt* 'voolama' — leedu *tekėti*; läti *ticu* 'usun' — leedu *tikiu*; läti *dzērve* 'kurg' — leedu *gervė*, preisi *gerwe*; läti *redzu* 'näen' — leedu *regiu*. Eri tingimustel on *k'j, g'j* arenenud afrikaatideks *č* ja *ʒ*, näit. *lācis*, gen. *lāča* 'karu' — leedu *lokys*, gen. *lokio*; *drudzis*, gen. *drudzā* 'palavik, halltõbi' — leedu *drugys*, gen. *drugio*¹⁴. Läti keelele siirdunud kuralaste (kuršide) keeles olid *k'* ja *g'* samuti muutunud afrikaatideks, nagu osutavad läti keeles olevad kura laensõnad *mence* 'tursk' — leedu *menkė*, *dzintars* 'merevaik' — leedu *gintaras, gentaras*, preisi *gentars*¹⁵.

Pärast seda, kui *k > c* ja *g > ʒ* olid juba toimunud, on läti keelde eri keeltest tulnud laensõnu, milles *k* ja *g* esinesid eesvokaalide ees. Enamikus läti murretes ja läti kirjakeeles on laensõnades eesvokaalide ees tugevasti palataliseeritud sulghäälikud *k'* ja *g'* (läti kirjaviisis *k* ja *g*): *kēve* 'mära' (liivi keelest), *ķenģe* 'suss' (eesti või liivi keelest), *ķēķis* 'kөөк' (alamsaksa keelest), *gimis* 'nägu' (leedu keelest). On ka algupäraseid läti sõnu, milles esinevad *k* ja *g*. Läti keele idamurrakutes on *k* ja *g* asemel *č* ja *ʒ*: *čėvė* 'mära', *džeims* 'nägu', *kača* 'kassi' — läti kirjakeeles *kača, zuodža* 'sae' — läti kirjakeeles *zāga*¹⁶. Seega on idamurrakuis toimunud teistkordnegi tugevasti palataliseeritud velaaralataalse sulghääliku afrikaadistumine.

zachodnich dialektach pólnocno-polskich. — Studia z filologii polskiej i stowiańskiej 3, Warszawa 1958, lk. 61 jj., kus on toodud ohtrasti allikandmeid; Z. Topolińska, Kaszubi i kaszubszczyzna w dzisiejszej Polsce. — Lėtopis Instituta za serbski ludospyt A 7, Budyšin 1960, lk. 96 jj.; E. Stankiewicz, The Phonemic Patterns of the Polish Dialects. — For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, The Hague 1956, lk. 521.

¹³ Vt. muide M. Radłowski, Stosunki rodzinne i społeczne u Drzewian połabskich. — Studia z filologii polskiej i stowiańskiej 3, Warszawa 1958, lk. 321.

¹⁴ J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, Rīga 1948, lk. 42 jj.; J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīga 1951, lk. 181 jj.

¹⁵ J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, lk. 43.

¹⁶ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, lk. 187 jj.

Mainitagu siinkohal sedagi, kuidas läti keeles kehtib veel praegu fonoloogiline nõue, et sõnatüves *e* ja *i* ette sattunud *k* ja *g* peavad asenduma afrikaatidega, näit. *strādnieks* 'tööline', aga *strādniece* 'naistööline', *roka* 'käsi' — *rocīņa* 'käeke', *vaigs* 'põsk, pale' — *sārtvaidzis* 'punapõskne', *oga* 'mari' — *odzīņa* 'marjake'¹⁷.

Asjaomases kirjanduses on vist kõige üldisemalt tuntud ladina keele palataliseeritud *k'* muutumine afrikaadiks. Tagavokaalide *a* ja *o* ees on ladina *c* püsinud. Ladina sõnadele *corpus* 'keha' ja *cornus* 'sarv' vastavad tänapäeva romaani keeltes itaalia *corpo*, *corno*, hispaania *cuerpo*, *cuerno*, portugali *corpo*, *corno*, prantsuse *corps*, *corne*, rumeenia *corp*, *corn* jne. Vokaalide *e* ja *i* ees on praegustes ja surnud romaani keeltes *k* püsinud üksnes perifeersetel aladel. Sardiinia keeles on *kerbu* 'hirm' > ladina *cervum*, *kelu* 'taevas' < *caelum*, *dulke* 'magus' < *dulcem*, *cunoskere* 'tundma' < *co(g)noscere*. Eesvokaalide ees oli *k* alles ka XIX sajandi lõpus hääbunud dalmaatsia keeles: *kaina* 'lõunasöök' < ladina *cena*, *plakar* 'meeldima' < *placere*. Kõikjal mujal on ladina *ce* ja *ci* arenenud palataliseeritud *k'e*-ks ja *k'i*-ks. Velaarse sulghääliku palataliseerumine arvatakse olevat toimunud juba III sajandil meie ajaarvamise järgi. Palataliseeritud *k'* arenes alguses *t'*-ks, nagu osutavad mitmed algupärase *k* ja *t* segiajamised mõnedel autoritel. Edasi on VII ja VIII sajandi jooksul palataliseeritud *t'* muutunud afrikaadiks *č* või *c*. Palataliseeritud *k'*-st arenenud *č* on olnud omane itaalia keeleala suuremale enamikule, rumeenia ning retoromaani keelele ja prantsuse keele normandia ja pikardia murdele. Mujal prantsuse ja provanssaali keele aladel ja Ibeerias ning Põhja-Itaalias on ladina palataliseeritud *k'* järglaseks olnud afrikaat *c*, mis hiljem on prantsuse ja provanssaali keeles muutunud *s*-ks, hispaania keeles *θ*-ks jne. Afrikaat *c* on hilisema nähtusena omane ka mõnele rumeenia murdele, muuseas arumaani murdele. Ladina sõnadele *caelum* 'taevas', *cervum* 'hirm' vastavad itaalia *cielo*, *cervo* (*c* = *č*), retoromaani *tšerf*, rumeenia *cer*, *cerb* (*c* = *č*), arumaani *ter* (*t* = *c*), prantsuse *ciel*, *cerf* (*c* = *s*), hispaania *cielo*, *ciervo* (*c* = *θ*), portugali *ceo*, *cervo* (*c* = *s*). Palataliseeritud *k'* arenemine afrikaadiks on toimunud ka kaugemal sõna sees, mille käsitluse üksikasjad ei kuulu aga käesoleva kirjutise ülesannete hulka: ladina *recipere* 'saama' > itaalia *ricevere*, prantsuse *recevoir*, hispaania *recibir*.

Paralleelselt *k'* muutumisega afrikaadiks on, ajaliselt küll hiljem, ka heliline velaarne konsonant muutunud. Muutuse käiku arvatakse järgmiseks: *g* > *ǵ* > *j* > afrikaat > sibilant. Ladina *gener* 'väimees' > itaalia *genero* (*g* = *ǵ*), prantsuse *gendre* (*g* = *ǵ*), hispaania *yerno*, portugali *genre* (*g* = *ǵ*). Juba IV

¹⁷ Müsdienu latviešu literārās valodas gramatika I, Rīga 1959, lk. 62 jj.

sajandiks oli *g* muutunud frikatiivseks *j*-ks. Edasi oli tollel *j*-l sama saatus, mille osaliseks sai algupärane *j*-gi.

Rumeenia häälikumuutuse $k > \check{c}$ kohta on esitatud arvamus, et selles kajastub daakia keele substraat. Daakia keelt räägiti meie ajaarvamise alguses maa-alal Karpaatide, Doonau ja Tissa vahel. Selles keeles oli indo-euroopa *k* palataliseerunud *i* ja *e* ees *k'*-ks, hiljem muutunud *t'*-ks ja siis afrikaadistunud *č*-ks (või *č*-ks). Traakia mehenime *Kintos*, *Cintis* vasteks on Daakia raidkirjades *Tzinta*, *Tzinto*, *Tsinta*. Rumeenia keeles võib siiski $k > \check{c}$ ja $g > \check{z}$ olla lähtunud ladina murretest enestest.¹⁸

Romaani keeltes võib kohata veel üht teist velaarset sulghääliku muutumist. Ladina *ca-* (= *kä-*) on püsinud romaani keeltes: ladina *caballum* 'hobune' > itaalia *cavallo*, hispaania *caballo*, provanssaali *caval*, rumeenia *cal*, prantsuse keeles pikardia ja normandia murdes *keval*. Põhja-Gallias on aga *c* ühendis *ca-* palataliseerunud VII ja VIII sajandi jooksul ning aja jooksul muutunud afrikaadiks: $ca > k'a > kja > tja > \check{c} + \text{vokaal}$. Vana-prantsuse keeles on ladina sõnadele *carrum* 'vanker', *caballum* 'hobune' olnud vasteks *čar*, *čeval*. Hiljem on afrikaat muutunud sibilandiks: $\check{c} > \check{s}$. Tänapäeva prantsuse keeles on seega *char*, *cheval* (*ch* = *š*). Prantsuse murdeis on kohati praegu afrikaat alles: *tšanta*, *tsanta* 'laulma', prantsuse rahvuskeeles *chanter* < ladina *cantare*¹⁹.

Rööbiti *c* muutmisega afrikaadiks *a* ees on muutunud samal keelealal ka $ga > \acute{g}a > gja > dja > \check{z} + \text{vokaal}$. Ladina *gamba* 'jalg' andis *žambe*, millele tänapäeva prantsuse keeles vastab *jambe* (*j* = *ž*) 'jalg, säär'.

Meil on saanud tavaks hääldada rooma nimesid *Cicero*, *Caesar* afrikaadiga *tšitsero*, *tsēsar*. Afrikaat on kandunud eesti keelde saksa keele vahendusel. Saksamaal säilis nimelt keskajal ja hiljemini omal ajal prantsuse keelest võetud *ce* ja *ci* hääldamine *tse*, *tsi* ka siis, kui prantsuse keeles eneses oli juba afrikaat kujunenud sibilandiks.

Algse velaarset sulghääliku afrikaadistumine on omane ka mõnede lääne- ja põhja-germaani keeltele. Lääne-germaani

¹⁸ W. Meyer-Lübke, Einführung in das Studium der romanischen Sprachen², Heidelberg 1909, lk. 125 jj., 143 jj., selles teoses on toodud asjaomane bibliograafia; Э. Бурсье, Основы романского языкознания, Москва 1952, lk. 47, 521 jj.; М. В. Сергиевский, Введение в романское языкознание, Москва 1952, lk. 145, 176; В. А. Богородицкий, Введение в изучение современных романских и германских языков, Москва 1953, lk. 75 jj.; A. Rosetti, Geschichte der rumänischen Sprache, Bukarest 1943, lk. 25; M. Grammont, Traité de Phonétique, Paris 1933, lk. 214; A. Rosetti, Sur le traitement de lat. c devant voyelle antérieure en roumain. — Mélanges de linguistique et de philologie, Copenhague—Bucureşti 1947, lk. 224 jj.; V. Georgiev, Dakisches Substrat in der rumänischen Lautlehre. — Studii şi cercetari lingvistice XI, Bucureşti 1900, lk. 484.

¹⁹ Э. Бурсье, Основы романского языкознания, Москва 1952, lk. 140, 253.

keeltest oli vana-inglise keeles sulghäälik *k* diferentseerunud velaariseks ja palataalseks selle järgi, missugune oli järgnev vokaal. Kesk-inglise keeles afrikaadistus palataalne *k'* č-ks. Afrikaadistus ž-ks ka palataalne *ġ*. Vana-inglise sõnadele *cild* 'laps', *cin* 'lõug', *cirice* 'kirik', *sp(r)æce* 'kõne' jne. (*c* on kõikjal *k* tähistajaks) vastavad praeguses inglise keeles: *child*, *chin*, *church*, *speech*. Inglise keelele lähedases friisi keeles on palataalne *k'* arenenud afrikaadiks *c* (kirjas *tz*, *ts*, *sz*) ja heliline palataalne *ġ* — ž-ks: vana-friisi *szin* 'lõug', *tsiurike* 'kirik', *spretze* 'kõne' jne.²⁰

Seoses kašuubi keele ning poola murrakute *k* afrikaadistumise nähtustega on juba mainitud, kuidas sulghäälik *g* on muutunud afrikaadiks ka mõnes alamsaksa murrakus.

Põhja-germaani keeltest on rootsi ja norra keeles samuti *k* > č. Kui *k*-le ja *g*-le järgnes otseselt palataalne vokaal, palataliseerusid need sulghäälikud juba vana-põhja keele murdeis. Vana-rootsi ja vana-norra keeles olid seega eesvokaalide *e*, *i*, *y*, *æ* ja *ø* ees palataalsed *k'* ja *ġ*. Hilisemas vana-rootsi keeles, vähemalt juba enne 1300. aastat afrikaadistusid *k'* ja *ġ* *kx*-ks ja *gj*-ks rõhuliste eesvokaalide ees. Afrikaadistumine ei ole toimunud kõigis murretes samaaegselt. Rootsi keeles afrikaadistus palataliseeritud *k'* murdeti alles uus-rootsi ajastul ja kohati pole afrikaadistumist üldse toimunud.²¹

Uus-rootsi ja uus-norra keeles on palataalse sulghääliku afrikaadistumine sedavõrd noor nähtus, et kummaski kirjakeeles tarvitatakse praegugi seal *k*-d eesvokaalide ja *j* ees, kus häälduses on č või selle edasiarengud *tç* ja *ç* (s. o. saksa keele *ich*-hääliku sarnane häälik). Afrikaadiga või *ich*-häälikuga on rootsi keeles näiteks *kila* 'kiil', *känna* 'tundma', *kyssa* 'suudlema', *kött* 'liha', *kjol* 'seelik, kuub'. Norra riigikeeles (riksmål) on nende rootsi sõnade vasteks *kile*, *kjenna*, *kyssa*, *kjøt* ja *kjole*. Nagu öeldud, on rootsi keeles kohati *k* säilinud. Soomes kõneldavais murrakuis ja ka Eesti rootsi murrakuis on tänini *k*, seega siis on näiteks Noarootsi murrakus *kil*, *känn*, *kiss*, *kätt* ehk *kett* ja *kiul*²². Olgu siinkohal veel seda mainitud rootsi ja norra keele kohta, et samasugusteks afrikaatideks või ahtushäälikuks nagu *k* eesvokaalide ja *j* ees, on arenenud ka omaaegne häälikuühend *ti* > *tj*: rootsi *tjock* 'paks', *tjäna* 'teenima' jne. See tõik lubab oletada, et skandinaavia keeltes on *k'* afrikaadistumine toimunud tugevasti palataliseeritud *t'* vahendusel.

²⁰ Б. А. Ильиш, История английского языка, Москва 1958, lk. 54; Ж. Бруннер, История английского языка I, Москва 1955, lk. 75, 277 jj.

²¹ A. Noreen, Altschwedische grammatik, Halle 1904, lk. 40, 216 jj.; A. Noreen, Geschichte der nordischen Sprachen besonders in altnordischer Zeit³, Strassburg 1913, lk. 99.

²² Vt. muide O. F. Hultman, De östsvenska dialekterna. — Finländska bidrag till svensk språk- och folkliksforskning utgifna af Svenska Landsmålsföreningen i Helsingfors, Helsingfors 1894, lk. 113 jj.

Indo-euroopa keeltest rääkides tuleb kõnesolevat afrikaadistumist jälgides peatuda veel teistelgi rühmadel. Juba india ja iraani aluskeeles olid *k'* ja *g'* muutunud afrikaadiks. Omaaegsele häälikuühendile *k'e*, mis hiljem oli muutunud ühendiks *k'a*, vastab vana-india keeles *ca*, avesta keeles *ča* ja vana-pärsia keeles *čā*. Selle sõnaperega on ühendatav ladina keelest *-que* 'ja'. Vana-india *vācas-as*, avesta *vačarṇ-ō* gen. 'sõna' vasteks on vana-preisi keeles *wackītwēi* 'kutsuma', ladina keeles *vox*, gen. *vocis* 'hää'l' jne. Vana-india keeles on *g'* edasiarenguks *ž* (indoloogia transkriptsioonis tavaliselt märgitud *j-ga*), näit. *jinā-ti* 'vananeb', *ājīta-s* 'närbumatu', avesta *a-jyamna* 'hääbumatu', milledega on ladina keelest ühendatav *viesco* ja kesk-ülemsaksa keelest *verquinen* 'hääbuma, kaduma'²³.

Vana-india ja vana-iraani afrikaadid elavad edasi tänapäevastes india ja iraani keeltes. Peale selle on uus-india keeltes juhtumeid uuest afrikaadistumisest. Nimelt on mustlaskeele murdeile omane *k* muutumine *č*-ks vokaali *e* ees. Nähtus esines ka Eestis kõneldud Laiuse mustlaste murrakus, kus oli *tšēr* 'maja', *tšelela* (ehk eestistunult *tselela*, *selela*) 'tantsib'. Eesti nn. läti mustlaste keeletarvituses on asjaomastel juhtudel hõngatud sulghäälik *kh*: *khēr* 'maja', *khelēla* 'tantsib'²⁴. Laiuse mustlaste murrak kuulus Soome ja Skandinaavia mustlaste murdesse, milles esineb samuti afrikaat, kas aspireeritud või aspireerimata: *tšhēr*, *čēr* 'maja', *tšellā*, *čellā* 'tantsin', *čelliba* 'tants'²⁵. Nagu osutatud, on rootsi keeles *k* > *č* jne. eesvokaalide ees. Skandinaavia, Soome ja Laiuse mustlaste murrakuis on õige tugev rootsi keele mõju. Seega võiks oletada, et samal ajal, kui rootsi murretes toimus sulghääliku *k* muutumine afrikaadiks, on muutumine sooritud rootsi keele mõjul ka mustlaskeeles. Niisuguseks oletuseks pole aga põhjust, sest *k* arenemine afrikaadiks on teostunud mujalgi mustlaskeele alal. Nõnda näiteks on Lõuna-Vene ja Ukraina mustlaste murdes aspireeritud *kχ* vokaali *e* ees palataliseeritud *kχ* ja *tχ* vahendusel arenenud erisuguseks afrikaadiks. Kurski ja Voroneži ümbruses ning kohati Ukrainas on *kχer* 'maja', *kχerē* 'kodus', *kχet* 'mängi, tantsi' asemel *tsχer*, *tser*; *tsχerē* ja *tsχet*, Ukrainas esineb ka *čer* ja *čχer* 'maja'. Ulatuslikumalt on levinud häälikumuutuse vaheaste *t'χ*: *t'χer*, *t'χet*²⁶. Velaarpalataalse klusiili muutumine afrikaadiks esineb isegi Balkani poolsaare Serbia

²³ K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Berlin—Leipzig 1922, lk. 177, 223.

²⁴ P. Ariste, Laiuse mustlased. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B L, Tartu 1940, lk. 22.

²⁵ A. Thesleff, Wörterbuch des Dialekts der finnländischen Zigeuner, Helsingfors 1901, lk. 18.

²⁶ М. В. Сергиевский, Цыганский язык, Ленинград 1931, lk. 20; О. Баранников, Українські та південно-російські циганські діалекти, Ленинград 1933, lk. 29; А. Р. Баранников, The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects, Ленинград 1933, lk. 56—57.

ja Bosnia mustlastel, kus on *čher* 'maja', *čhelav* 'mängin'²⁷. Afrikaadi esinemine *kh* ja ka *k* asemel Kesk- ja Lääne-Euroopa mustlastel on murdeti üsna ulatuslik. Kõrvuti üldisemate murdekujudega *khil* 'või, rasv, õli', *kerav* 'teen', *kirmo* 'vagel, uss' jne. esinevad ka *čhil*, *čil*, *čērā* ja *čermo*²⁸.

Indo-euroopa keelkonda kuuluvais tohhaari keeltes, A-keeles ja B-keeles on jälgi sellest, et indo-euroopa aluskeele *g^{wh}* oli muutunud palataliseeritud *g^{wh'}* kaudu *dh'*-ks ja sealt edasi *c*-ks (= *ts*-ks) ning *š*-ks. Kreeka sõnale *κεφαλή* 'pea', vana-ülemsaksa sõnale *gebal* 'kolp' vastab tohhaari keeltes *špāl* 'pea'. Esitatud sõnade indo-euroopa lähtekujuks oletatakse **g^{wh}ebh-*. Tohhaari keeltes on seega toimunud afrikaadistumine **g^{wh}ebh-* > **dh'ebh-* > **tsp-* > *šp-*. Tohhaari keeltes osutavad afrikaadistumist selleski juhud, nagu A *ak*, B *ek* 'silm', kuid A *açām*, B *eçane* 'kaks silma', A *çtwar*, B *çtwer*, *çwer*, *çwar* 'neli' < indo-euroopa **k^wetwer-es*. Indo-euroopa labiovelaarne *k^w* on seega > *k* > *č*²⁹.

Afrikaadistumine pole võõras ka armeenia keelele, kus on näiteks indo-euroopa *k'* > *ç*: *sk'el* > *çel* 'sugu', *k'yno* > *çin* 'haugas'. See on Levinud ka mõnedes uuskreeka murretes, kus *k* > *č* või *c* palataalsete vokaalide ees.³⁰

Teatavasti jagunevad indo-euroopa keeled *centum-* ja *satəm-* keelteks. Selline suur vahe konsonatismis arvatakse olevat tekkinud sellest, et indo-euroopa keelte ühel arenemisjärgul oli kaks rida sulghäälikuid, nimelt velaarised *k*, *g*, *gh* ja labiovelaarsed *k^w*, *g^w*, *g^{wh}*. Niihasti velaarised kui ka labiovelaarsed sulghäälikud on eri aegadel ning eri keeltes iseseisvalt palataliseerunud, seda eriti just velaarised sulghäälikud. Palataliseerunud sulghäälikud on arenenud esiteks afrikaatideks ja siis edasi spirantideks (sibilantideks).³¹

Velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumine ei piirdu kaugeltki mitte indo-euroopa keeltega. Indo-euroopa keelkond on teistest keelkondadest paremini tuntud. Sellepärast on sellest keelkonnast rohkem andmeid käsitledava afrikaadistumise kohta.

²⁷ R. Uhlik, Serbo-Bosnian Gypsy Folk-Tales. — Journal of the Gypsy Lore Society. Third series, vol. XVIII 4, Liverpool 1939, lk. 171 ja 174.

²⁸ S. A. Wolf, Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache (romani tšiw), Mannheim 1960, lk. 117–120.

²⁹ Тохарские языки. Сборник статей, Москва 1959; В. Георгиев, Балто-славянский и тохарский языки. — Вопросы языкознания 1958 6, lk. 5 jj. V. Georgijev, — Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists, Oslo 1958, lk. 262.

³⁰ Vt. muide Вопросы языкознания 1962 2, lk. 19; G. Morgenstierne, Distribution of Indo-European Features Surviving in Modern Languages. — For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, The Hague 1956, lk. 368.

³¹ Uuemast siia kuuluvast kirjandusest vt. В. Георгиев, Балто-славянский и тохарский языки. — Вопросы языкознания 1958 6, lk. 3 jj.; J. Puhvel, Laryngials and the Indo-European Verb, Berkley—Los Angeles 1960, kus on rikkalikult bibliograafiat.

Velaarpalataalse sulghääliku muutumist afrikaadiks on täheldatud paljudes teisteski keelkondades, muide küllalt hästi uuritud semi keeltes ja nende murretes. Juba vana-araabia keeles oli semi *k* ja *g* muutunud č-ks ja ž-ks palataliseeritud *k'* ja *g'* vahendusel. Nõnda näiteks on murdeti *minki* 'sinult' andnud *minči* ja sealt edasi *minš*; samuti on 'alaiki > 'alaiči > 'alaiš(i) 'sinul, sinu peal'. Akadi sõnale *ēgir* 'põiki, risti olema', heebrea tüvele *hgr* (mille vokalisatsioon on *a*, *o*) 'vöötama' ning aramea tüvele *hgr* (vokalisatsioon *a*, *u*) vastab põhja-araabia keeles *hgr* (vokalisatsioon *a*, *u*, märk *g'* tähistab ž -d) 'lülitama, sisse paigutama; välja lülitama, kõrvaldama'. Uus-araabia murretes on *k* muutumine č-ks üsna laialt levinud, eriti Omaanis ja Hadramautis. Süüria ja Nedždi beduiinidel on *q* ja *k* eelneva või järgneva *a*, *ā*, *e* ja *i* assimileerival mõjul afrikaadistunud č-ks või č'-ks, Iraagis isegi ž-ks: *kalām* > *čalām* 'kõne', Iraagis *riq* > *rīč*, *rīž* 'sülg'. Afrikaadistumine on võinud toimuda isegi siis, kui *q* või *k* ja asjaomase vokaali vahel on olnud mõni konsonant: *šarq* > *šarč* 'ida', *šidq* > *šidč* > *šuduč* 'tõde'. Nagu ülaltoodud näidetest ilmneb, on araabia murretes ka postvelaarne *q* võinud afrikaadistuda.

Amhaari keeles on niihästi *g* > ž kui ka *k* > č ja *q* > č', kui nad on olnud *a*, *ā*, *e* ja *i* ees: *kehela* > *čāla* 'võima', *menqe* > *menč'e* 'allikas'. Afrikaadistumise eelkäijaks oletatakse ikkagi palataliseeritud klusiili.

Palataalvelaarse sulghääliku arenemist afrikaadiks tunnevad ka uus-arama murded. Antilibanonil räägitavas Maluula murdes on *k* > *k'* > č, näit. *iščah* 'ta leidis' < *aškeh*. Sama häälikumuu- tust esineb ka Urmia murdes, kus tüves *škh* 'leidma' on *šk* > č: *māčih* 'leides'³².

Semi keeli kõneldakse Aasias ja Aafrikas. Aafrika pinnal on velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumine mitmes kohas õigegi levinud. Palataliseeritud *k'* muutumine afrikaadiks ja afrikaadist edasi sisihäälikuks on muide üsna tavaliseks nähtuseks bantu keeltes. Uhisbantu palataliseeritud *k'* esineb järgmistes tänapäevastes keeltes afrikaadina, nagu osutavad vastavad näited: girjama *tsanganya* 'ühendama, liitma', pokomo *dsanganya* id., kamba *tsanganya* id. < **k'anga*; girjama *tsano* 'viis', pokomo *dsano* id., digo *tzano* id., njika *dzano* id. < **k'ano*; pokomo *dseka* 'naerma', digo *tzeka* id., njika *tseka* id., sotho *tseka* id. < **(ig)kēka*; digo *dzoma* 'sisse panema', njika *tsomeka* id., pokomo *tsowa* id. < **k'ōma*; kamba *tsonotja* 'häbi', bangui *ntsoni* id.,

³² C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen I, Berlin 1908, lk. 206 jj.; G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen, München 1928, lk. 80, 90, 113, 135 ja 157; A. Martinet, La palatalisation «spontanée» de *G* en arabe. — Bulletin de la Société de Linguistique de Paris LIV, Paris 1959, lk. 90 jj.

teke-tio *ntsoene* id. < **k'ôni*; ziba *itsuba* 'kruus' < **nk'opa*; ndonga *ontsua* 'ohvriloom; saagiloom (bête de proie)', fani *ndzu* id. < **nk'obi*; girjama *tsuka* 'puhastama', tete *tsuka* id. < **k'oeka*. Mõnes bantu keeles on afrikaadistunud ka palataliseerimata *k*: thonga *ntšika* 'saba', venda *mutšila* id., digo *mutšura* id., njika *mucira* id., tete *mcira* id., tonga *mučila* id. < **mok'eda*. Viimasel juhul on keeliti erisugune afrikaat, kas *c* või *č*. Muudestki bantu keeltest on selle kohta näiteid, et omaaegse ühisbantu *k'* või *k* tänapäevaseks vasteks on *č*: teke-fumu *nčwi* 'mürk' < **nk'ue*.

Bantu keeltes võib olla arenenud erisuguseks afrikaadiks ka heliline palataliseeritud sulghäälik *g*: venda *tšedza* 'selge olema' < *geda; dzalamo, suäheeli, digo, pokomo, sena, tete *dzua* 'päike', kamba *tsyua* id. < *de-gûba; sotho, tlapi *tsela* 'tee', pedi *tz'ela* id. < *ngeda; sotho, tlapi *motse* 'küla', pedi *motz'e* id. < *monge; girjama *indzi* 'kärbes', moši *adzu* id. < *ngi jne.

Bantu keeltes pole mitte üksnes palataliseeritud *g* muutunud afrikaadiks, vaid keeliti on afrikaadistunud ka algne palataliseerimata *g*: venda *dzina* 'nimi' < **de-g'wina*; dzalamo *dzino* 'hammas' < **de-g'wînô*; venda *tšanda* 'pihk, peopesa' < **g'wanga*; digo, tete *dzuru* 'taevas', njika, sena, girjama *dzulu* id., *pokomo dsuu* id. < **g'wodo*. Bantu keeltest võiks tuua ohtrasti veel muidki siia kuuluvaid näiteid. Omal ajal on neis keeltes afrikaat olnud veelgi üldisem, sest paljudes keeltes on ta arenenud edasi kas sisihäälikuks või *h*-ks või mõneks teisekski kaashäälikuks.³³

Niipalju kui on olnud võimalik kätte saada andmeid muudest Aafrika keeltest, on neiski näiteid sellest, kuidas palataalvelaarne sulghäälik *k* on afrikaadistunud. Sudaani vabariigis El-Fašeri aladel ja ka Tšaadis kõneldakse dar-fori keelkonda kuuluvaid keeli. Üks selle keelkonna keel on *kongara* ehk *kondžara*. Nimeerisugune foneetiline pale kajastab ehk just afrikaadistumist.³⁴

Mõnedes teistes keeltes on aga ilmseid afrikaadistumise juhtumeid. Niiluse ehk nilootiliste keelte põhjarühmas on keeli, kus *ki* > *či*. Nõnda näiteks on dinka keeltes prefiks *k'i-* ja meeka keeles *k-*. Selle prefiksi vasteks on anjuaki *tše-* ja nuveri *či-*. Sama keelkonna lõunarühmas kohtab afrikaadistumist bari keeles. Selles keeles on näiteks murdeti mitmuse kolmanda isiku asesõna kas *k'e* või *če*.³⁵

Kruu ehk eburno-libeeria ehk eburno-dahomee keelkonna asanti keelele on kõnesolev afrikaadistumine samuti omane. Keelt ennast kutsutakse ka *k'i*, *ok'i* ehk *ti* ja *oči*, *či* keeleks.³⁶

³³ L. Homburger, Étude sur la phonétique historique du bantou, Paris 1914, tabelid 13—22, 33—42, 49—50, 53—54, 57—58; M. Grammont, Traité de Phonétique, Paris 1933, lk. 213.

³⁴ A. Meillet-M. Cohen, Les langues du monde, Nouvelle édition. Paris 1952, lk. 757.

³⁵ *Op. cit.*, lk. 761 ja 767.

³⁶ *Op. cit.*, lk. 821.

Velaarpalataalse klusiili *k* muutumine *č*-ks-ei ole võõras türgi-tatari keeltele, kuigi see häälikumuutus on haruldane selles keelkonnas. Vokaali *i* ees on *k* ulatuslikult palataliseerunud (türgi, aserbaidžaaani keeles) *k'*-ks või palatalisatsioon on olnud veelgi tugevam, nõnda et *k* > *t* samades keeltes: *k'im, tim* 'kes' < *kim*. Ida-türgi murdeis on aga *k* > *č*: *čim* 'kes'³⁷.

Afrikaadistumist kohtab teisteski altai keelkonna allkeelkondades. Tunguusi-mandžu keelte lõunarühma kuuluvast ultši (oltši) murdes on algsete konsonantide *r, l* ja *n* järel *č* seal, kus teistes sama keelkonna keeltes on *k*, näit. *uče* 'uks', kuid evengi *urke*, eveni (lamuudi) *urke*, solooni *ürke, ükke*, negidali *ujke, utke, uske*, orotši *ukke*, udehe *uke*, oroki *ute*, nanai (goldi) *ujke; silču* 'pesema', kuid nanai *selko-*; *puča* 'aas, ling', nanai *pojka; tuči* 'regi', nanai *toki* jne. Afrikaadistumist võib mõnel määral esineda ka mandžu keeles.³⁸

Korea keele mõnedes lõunamurretes on palataliseeritud *k'h* ja *k'* arenenud afrikaatideks *čh* ja *č*, mille allofoonideks võivad olla ka helilised vasted. Korea kirjakeele sõnadele *k'il* 'tee', *čigen* 'piir' vastavad neis murretes *čil* ja *čidžen*. Ka üldtuntud korea perekonnanimi *Kim* on seega *Čim*.³⁹

Tiibeti-birma keeltest võib kõigepealt mainida seda, et tiibeti keele murdeis on häälikuteühendid *kya, khya* ja *gya* muutunud ühenditeks *ca, cha* ja *za*. Tiibeti kirjakeele asjaomaseid klusiile märkivaid kirjatähti hääldavad afrikaatideks ka Mongoolia lamaistid, kellel tiibeti keel on rituaalseks keeleks.⁴⁰

Birma keeles on palataalsed sulghäälikud üldse hävinud. Need on muutunud alguses afrikaatideks *č, č* ja *ž* ja hiljem afrikaatideks *c, č, z*. Arengu lõpptulemuseks on sisihäälikud *s, ś* ja *z*⁴¹.

Samasse keelkonda kuuluva kareeni keele mopua murdes on *či, ši* 'kaks'. Teistes murretes esineb aga sulghäälik, näit. sga *k'i*, bue *ki* ja brä *gi*. Mjao-tseu keeles on *čo*² (arv osutab siinkohal ning hiljemgi intonatsioon) 'tiiger', *čiu, ču* 'kuus', *čwa*³ 'hiir', millele birma keeles vastavad *kya, k'rok* ja *krwak*⁴².

Hiina keeles võib vana-hiina *k* tänapäevaseks vasteks olla *tč* (hiina ladina tähestikuga kirjas on selle hääliku märgiks *j*). Vana-hiina *ken*³, kesk-hiina *kien*³ on uus-hiina keeles *tčien*³

³⁷ М. Ряснен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва 1955, lk. 132.

³⁸ Вt. В. И. Цинциус, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, Ленинград 1949, lk. 230 jj.; Т. И. Петрова, Ульчский диалект найского языка, Москва—Ленинград 1936, lk. 21 jj.

³⁹ G. J. Ramstedt, A. Korean Grammar. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXII, Helsinki 1939, lk. 10 jj. = Г. Рамстедт, Грамматика корейского языка, Москва 1951, lk. 28; Ю. Н. Мазур, Корейский язык, Москва 1960, lk. 12.

⁴⁰ Jäschke, Tibetan Grammar. Addenda by A. H. Francke. Assisted by W. Simon, Berlin—Leipzig 1929, lk. 7, 107.

⁴¹ A. Meillet—M. Cohen, Les langues du monde, lk. 549.

⁴² Op. cit., lk. 561, 564.

'nägeme'. Hiina erinevais murdeis esineb erisuguseid afrikaadistumise juhte. Pekingi ja Hiina lääneosade häälduses pole sõna alguses *i* ees *k*, vaid on *ts* jne. *Peking* ise võib murdeti olla *be-tɕ'ing*, *pei't'ing*, *pei'čing* jne.⁴³

Kaukaasia on maa-ala, kus kõneldakse väga paljusid keeli, millest enamik on pisikeeled. Siingi kohtab velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumist. Dagestani keeltest on laki keeles afrikaat teiste sugulaskeelte erisuguste sulghäälikute asemel: laki *ччан* 'armastama', avaari *бакътине*, lesgi, aguuli *киан*, tabassaraani *ккун*, tsahhuuri *ыкканас* jne. Laki keeles võib lateraalne larüngaalne sulghäälik olla afrikaadistunud.⁴⁴ Afrikaadistumist on nenditud teistestki dagestani keeltest. Avaari keeles on 'kaks' *k'igo*, karatai *keda*, tindi *k'eda*, laki *k'ia* jne., ent andi keeles on *ç'ègu* ja tšamalaali keeles *eç'ida*.⁴⁵

Velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumist võib nentida isegi meie keeltest tüpoloogiliselt vägagi erinevais keeltes. On osutatud, et Ameerika mandril kõneldavate popoloki ja mišteki keelte ühises aluskeeles on *yk arenenud č-ks.⁴⁶ Dakota keeles on *i* ees *k* muutunud č-ks: *m-a-ka'ga* 'teeb mind' ja *m-i'-čaga* 'teeb mulle'; *nāke' čī* 'kes oled' < *nākai čī, vrd. *kī* 'määrav artikkel'.⁴⁷

Esitatud on ohtrasti juhtumeid, kus velaarpalataalne sulghäälik on muutunud afrikaatideks *č*, *c*, *ž* ja *z* või nendele lähedasteks häälikuteks.⁴⁸ Igasuguste teiste afrikaatide teke on jätud käesolevast käsitlusest kõrvale. Afrikaatide *č*, *c* või nende heliliste vastete arenemine velaarpalataalsest sulghäälikust on väga ulatuslik nähtus. Ülaltoodud näitestikus pole muidugi suudetud haarata kõiki keeli, kus seda huvitavat foneetilist nähtust võib kohata. Käsitletud afrikaadistumine on üldkeeleline nähtus, mis on sooritud eri kohtades ning eri aegadel.⁴⁹ See afrikaadistumine on

⁴³ A. Meillet — M. Cohen, *op. cit.*, lk. 592 jj.; Н. И. Конрад, О китайском языке. — Вопросы языкознания 1952, lk. 57 jj.; prof. VI. Skalička suulised andmed.

⁴⁴ Э. А. Бокарев, Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка. — Вопросы языкознания 1958, lk. 9.

⁴⁵ A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig 1928, lk. 359 jj.

⁴⁶ Vt. muide R. E. Longacre, Amplification of Gudschinsky's Proto-Popolocan-Mixtecan. — International Journal of American Linguistics XXVIII, 1962, lk. 229.

⁴⁷ N. M. Holmer, Amerindian Structure Types. — Språkliga Bidrag 6, Lund 1956, lk. 16; *idem*, Chapters of Comparative Amerindian IV. — Språkliga Bidrag 18, Lund 1963, lk. 17.

⁴⁸ Vt. ka A. Martinet, Éléments de linguistique générale², Paris 1961, lk. 111.

⁴⁹ A. Martinet on oma kirjutises «La palatalisation «spontanée» de *ç* en arabe» näidanud araabia keele andmetel, kuidas *g* > *ž* ja *k* > *č* pole mingisugune spontaanselt toimunud foneetiline nähtus, vaid kõigiti seletatav häälikumuutus, mis on tekkinud artikulatsioonikoha nihkumisest velaarset võõtmest palataalsesse. — Bulletin de la Société Linguistique de Paris LIV, Paris 1959, lk. 90 jj.

assimilatsiooninähtus, üks häälendamisegevuse lihtsustumise nähtusi, mille ajendajaks on enamasti olnud väga palataalsed naaberhäälikud *i* ja *j*. Mõni teinegi palataalne vokaal peale *i* on võinud afrikaadi tekkimisel oluliseks teguriks olla. Afrikaadistumine on toimunud muudelgi põhjustel, sest foneetilised tendentsid on eri keeltes erisugused ning eri aegadelgi erisugused. Velaarpalataalse sulghääliku afrikaadistumise kaudu on eri keeltesse tekkinud uusi foneeme ning keelte kogu fonoloogiline süsteem on võinud muududa. Mis puutub vadja keelesse, siis on sellegi fonoloogiline süsteem $k > \check{c}$ tõttu saanud uue ilme ning uusi tendentsse. Toodud näited on osutanud, et afrikaadistumine võib olla territoriaalne, nagu kašuubi, poola ja alam-saksa alal, inglise ja friisi alal või bantu keelte alal jne. Niisugusel juhul on häälikumuutus haaranud mitu keelt samaaegselt või enam-vähem samaaegselt. Ühest keskusest on siis häälikumuutus kandunud kas lähedastele sugulaskeeltele või ka eri keelerühmadesse kuuluvatele keeltele. On toodud näiteid sellest, kuidas kõnesolev häälikumuutus on toimunud väga piiratud alal või on haaranud suuri maa-alasid.

Vadja keelele tagasi tulles öeldagu kokku võttes, et afrikaadistumine $k > \check{c}$ on sedavõrd tavaline assimilatsiooninähtus, et tõepoolest polegi tarvis oletada selle laenumist vadja keelde komplitseeritud kakskeelsusseikade kaudu. Nagu on nähtunud eeltoodust, pole midagi imestamapanevat, et vaid ühes läänemere keeles on olemas käsitletud afrikaadistumine. Midagi erakordset pole selleski, et $k > \check{c}$ pole toimunud vadja keele kõigis murretes. Vadja keeles on vaid sooritud üks üldkeelelisi assimilatsiooninähtusi $k > k' > t >$ afrikaat.

Ülalesitatu on sissejuhatavaks osaks allakirjutanu kavatseta-vale katselifoneetilisele tööle, mis on just $k > \check{c}$ või $k > c$ artikulaatorne taust.

ПЕРЕХОД ВЕЛЯРНО-ПАЛАТАЛЬНОГО ВЗРЫВНОГО СОГЛАСНОГО *k* В АФФРИКАТУ $\check{c}$

П. Аристэ

Резюме

В водском языке, одном из прибалтийско-финских языков, велярно-палатальный взрывный *k* перешел в $\check{c}$ перед гласными переднего ряда. Финский лингвист Л. Пости пришел к выводу, что аффрикатизация водского взрывного *k* возникла под влиянием русской фонологии, так как в древнерусском языке *k* не могло выступать перед *e* и *i*. Перед гласными переднего ряда смягченные взрывные перешли в аффрикаты еще в праславянском языке.

Автор настоящей статьи показывает, что в древневодском языке влияние русского языка не было столь сильным, чтобы фонология водского языка могла измениться коренным образом: Аффрикатизация — явление исконно водское. В статье приводятся данные о том, что переход $k > \check{c}$ и $g > \check{z}$ свойственен многим языкам.

Аффрикатизация веларно-палатального взрывного согласного наблюдается, кроме праславянского языка, также в кашубском языке, в польских и полабских говорах. В латышском языке два слоя аффрикатизации. Она свойственна многим германским (английскому, фризскому, ниже-немецкому, норвежскому, шведскому) и всем романским языкам, кроме сардинского и далмацкого. Она имела место еще в диалектах живой народной латыни. Переход взрывного k в аффрикату известен, кроме того, некоторым новогреческим диалектам, тохарским языкам, санскриту и многим другим индо-иранским языкам. В индо-европейских языках аффрикатизация может быть очень древним, а также очень поздним явлением.

Аффрикатизация зарегистрирована и в некоторых тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках. Она наблюдается и в разных языках Дальнего Востока, как напр., корейском, китайском, тибетском, бирманском и др. Это явление широко распространено в языках банту и в некоторых других языках Африки. Аффрикатизация зарегистрирована также в языках коренных жителей Америки.

Переход $k > \check{c}$ произошел через k' и t' , как показывают данные разных языков. Фонетическое и фонологическое изменение $k > k' > t' > \check{c}$ произошло и в водском языке. Аффрикатизация взрывного согласного обыкновенно бывает только в тех языках, в которых раньше не имелось соответствующей аффрикаты.

ZUR AFFRIKATISATION DES VELAR-PALATALEN VERSCHLUßLAUTES

P. Ariste

Zusammenfassung

Im Wotischen, in einer der ostseefinnischen Sprachen, ist der velar-palatale Verschußlaut k vor vorderen Vokalen zu c geworden. Der finnische Forscher Professor. L. Posti hat neulich in einem Aufsatz die Meinung geäußert, daß dieser Lautwandel des Wotischen unter dem Einfluß der russischen Phonologie sich vollzogen habe. Im Altrussischen konnte k vor e und i nicht vor-

kommen, weil die palatalisierten Verschußlaute *k* und *g* schon im Urslawischen sich zu Affrikaten entwickelt hatten.

Der Verfasser des vorliegenden Aufsatzes ist aber der Meinung, daß die Affrikatisation im Wotischen selbständig entstanden ist. Der Einfluß der russischen Phonologie war im Altwotischen sehr gering. Im Aufsatz wird weiter gezeigt, daß der Lautwandel $k > \check{c}$ und $g > \check{z}$ in sehr verschiedenen Sprachen vorkommen kann.

Die Affrikatisation des velar-palatalen Verschußlautes ist außer im Urslawischen auch in einigen späteren slawischen Sprachen als eine neuere Erscheinung bekannt. Sie kommt in der kaschubischen Sprache und in einigen polnischen und polabischen Mundarten vor. Im Lettischen gibt es zwei Schichtungen der Affrikatisation. Die Affrikatisation kennen auch mehrere germanische (Englisch, Friesisch, Niederdeutsch, Norwegisch, Schwedisch) und alle romanischen Sprachen außer Sardinisch und Dalmatisch. Die Affrikatisation hat schon in Dialekten des Vulgarlateins stattgefunden. Den Lautwandel $k > \check{c}$ kennen auch einige neugriechische Mundarten, Tocharisch, Sanskrit und verschiedene andere indo-iranische Sprachen. Die Affrikatisation der indo-europäischen Verschußlaute ist in einigen Sprachen sehr alt, in anderen Sprachen dagegen sehr jung. Die Affrikatisation der velar-palatalen Verschußlaute ist außerdem in einigen türkischen, mongolischen und mandschu-tungusischen Sprachen registriert. Sie ist ebenso in verschiedenen Sprachen des Fernen Ostens allgemein, wie z. B. im Koreanischen, Chinesischen, Tibetischen, Birmanischen usw. Dieser Lautwandel ist auch in den Bantusprachen und in einigen anderen Sprachen Afrikas weitverbreitet und sogar den Sprachen Ureinwohner Amerikas eigen.

Die Affrikatisation $k > \check{c}$ hat sich über das palatale *k'* und *t'*, wie es mehrere Sprachen deutlich zeigen, vollzogen. Auch im Wotischen ist der phonetische und phonologische Wandel gewesen: $k > k' > t' > \check{c}$. Die Affrikatisation der Verschußlaute kommt gewöhnlich nur in solchen Sprachen vor, die früher keine entsprechenden Affrikaten hatten.